

Jolanta Załęczny

Historia Mazowsza w nowej odsłonie

Niepodległość i Pamięć 19/1-4 (37-40), 249-255

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Historia Mazowska w nowej odsłonie

W znanej już czytelnikom serii wydawniczej *Dzieje Mazowsza* ukazał się kolejny, III tom. Seria poświęcona jest historii Ziemi Mazowieckiej postrzeganej w skali regionalnej, ogólnopolskiej oraz szerzej, w skali także europejskiej. Do tej pory wydany został tom I (2006) obejmujący historię Mazowsza od czasów najdawniejszych do 1526 roku, czyli do momentu wcielenia ziem księstwa mazowieckiego do Korony Polskiej. Poszczególne rozdziały dotyczą: środowiska geograficznego, źródeł historycznych, odkryć archeologicznych, kwestii politycznych, gospodarki, religii, sztuki i kultury. W roku 2010 wydany został tom IV obejmujący lata 1918–1939, a więc Mazowsze w okresie międzywojennym. Teraz mazowieccy regionaliści oraz wszyscy zainteresowani historią z ogromną satysfakcją odnotowali pojawienie się kolejnego tomu. Tym razem jest to praca zbiorowa pod redakcją Janusza Szczepańskiego poświęcona okresowi od III rozbioru do odzyskania niepodległości. Nad tym tomem *Dziejów Mazowsza* pracował komitet redakcyjny w składzie: Adam Koseski, Zbigniew Morawski (sekretarz), Kazimierz Przybysz, Henryk Samsonowicz (przewodniczący) oraz Janusz Szczepański. Wydawcą jest Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku. Patronat nad publikacją objął Marszałek Województwa Mazowieckiego Adam Struzik, a jej wydanie było możliwe dzięki wsparciu finansowemu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, Przedsiębiorstwa Eksploatacji Rurociągów Naftowych „Przyjaźń” S. A. oraz Generali.

Materiały zgromadzone w III tomie opracował zespół znanych i cenionych regionalistów. Efekty badań zostały się na dzieło ważne i niezwykle wartościowe. Układ treści jest przemyślany i konsekwentnie zrealizowany, a autorzy zaprezentowali wszystkie aspekty życia politycznego i społecznego uwzględniając złożone dzieje Mazowsza w XIX i XX wieku. Punktem wyjścia jest rozdział prezentujący źródła do badanego okresu. Szczegółowo omawia je prof. Janusz Szczepański. Jak podkreśla, *literatura na temat dziejów Mazowsza w latach 1795-1918 jest coraz bogatsza i systematycznie się zwiększa. Niemniej jednak wiele zagadnień, ilustrujących historię mazowieckiego regionu w epoce porzoborowej, nie zostało jeszcze szczegółowo opracowanych*. Badacze dziejów porzoborowych natrafiają na różnorodne źródła zachowane (mimo dwóch wojen) w archiwach centralnych i wojewódzkich oraz na opracowania z okresu II RP, gdzie można odnaleźć część materiałów, które uległy zniszczeniu w wyniku działań wojennych. Rozdział I jest niezwykle ważny, można traktować go jako rodzaj przewodnika w badaniach regionalnych, zaś osoba autora gwarantuje perfekcyjne opracowanie tematu.

Przed autorami prezentowanego tomu stało bardzo trudne zadanie, ponieważ lata 1795-1918 to okres różnicowany historycznie. Najpierw panowanie Prus, do których należała większość Mazowsza oraz Austrii, która otrzymała niewielki teren na wschód od Wisły i na południe od Bugu. O polityce zaborców od roku 1795 do okresu napoleońskiego szczegółowo pisze Aleksander Kociszewski. Autor analizuje politykę władz

pruskich wobec ludności Mazowsza oraz działania Polaków, z jednej strony przyjmowaną często przez szlachtę postawę wyczekiwania, a z drugiej szereg inicjatyw o charakterze spiskowym. Na tym tle interesująco przedstawia się działalność Towarzystwa Republikanów Polskich oraz płockich loży masonskich. Ważnym wydarzeniem w życiu regionu był okres napoleoński, bowiem właśnie na Mazowszu rozegrało się wiele bitew z lat 1807-1813. Aleksander Kociszewski – jako wybitny znawca tego okresu – zwraca uwagę nie tylko na przebieg działań zbrojnych, ale analizuje też sytuację społeczną, rozwój gospodarczy, stan oświaty. Upadek Napoleona, a wraz z nim Księstwa Warszawskiego, to ważna cezura czasowa w dziejach Mazowsza, jak podkreśla autor: *W zmienionych warunkach politycznych przyszło od nowa próbować wznosić zręby państwowości. Przyszły nowe sukcesy, nowe rozczarowania, nowa tragedia. Dalszym doświadczeniom narodu towarzyszyło przez pokolenia wspomnienia Księstwa Warszawskiego jako okresu własnego bohaterstwa, wielkiego wysiłku, głębokich przeobrażeń społecznych i tężyzny duchowej.*

Drugi ważny okres to lata od utworzenia Królestwa Polskiego do upadku powstania styczniowego. I w tym przypadku obszerną analizę życia politycznego i kulturalnego Mazowsza przeprowadził Aleksander Kociszewski. Należy tu niewątpliwie podkreślić szczególnie omówione przez autora problemy pierwszych lat istnienia Królestwa: rozwój szkolnictwa elementarnego, kształtowanie się inteligencji, wzrost znaczenia Płocka jako ośrodka wiodącego na Mazowszu, rozwój prasy, powstawanie towarzystw o charakterze naukowym. Duży nacisk położył

też autor na omówienie przebiegu powstania listopadowego, scharakteryzował represje popowstańcze, a także działania zbrojne podczas powstania styczniowego. Fakt, że obydwie te zrywy niepodległościowe XIX wieku rozegrały się w dużej mierze właśnie na Mazowszu miał ogromne znaczenie dla losów tego regionu i jego mieszkańców.

Osobne miejsce poświęcono w recenzowanej pracy sprawom życia społecznego i gospodarczego. Ten dział opracował, posiłkując się obszernym materiałem statystycznym, Radosław Waleszczak. Stąd w tekście sporo tabel, które w sposób przemyślany i uporządkowany dokumentują przemiany ludnościowe, rozwój miast oraz stan gospodarki. Autor podkreśla różnicowanie wyznaniowo-narodowościowe ludności Mazowsza, rozwój osadnictwa żydowskiego oraz niemieckiego. Pisząc o postępujących procesach akulturacji, asymilacji i polonizacji podaje konkretne przykłady Wincentego Jastrzębskiego, syna młynarza z powiatu makowskiego, którego przodkowie wywodzili się z Warmii i Prus oraz pastora Ignacego Boernerera, uczestnika powstania styczniowego.

Na kształtowanie się obrazu gospodarki Mazowsza duży wpływ miały przemiany zachodzące na wsi: rozwój hodowli, postęp agronomiczny, reformy ustroju agrarnego (komasacja gruntów, oczynszowanie chłopów). W omawianym okresie wzrastała rola miast, choć *ludność ówczesnego Mazowsza była w swej przeważającej masie ludnością wiejską, z wszystkimi konsekwencjami tego stanu rzeczy.* Miasta mazowieckie miały różny status, część z nich stanowiła własność rządową, część prywatną. Różny był stopień zaawansowania procesów urbanistycznych. O zmienia-

jącej się roli miast najlepiej świadczy podane przez autora tempo wzrostu liczby ludności miejskiej w okresie 1810-1865 o 234%. Na uwagę zasługuje też fakt zróżnicowanego procesu industrializacji Mazowsza, co dokładnie widać w zestawieniu Mazowsza Płockiego i Łomżyńskiego. Stopień rozwoju gospodarczego był w dużej mierze zależny od stanu transportu, od poziomu handlu oraz rzemiosła.

Ciekawie prezentował się obraz szkolnictwa średniego w latach 1815 - 1863 opracowany przez Mariana Chudzyńskiego. Ze zrozumiałych względów autor wprowadził w tekście cezurę czasowe: 1795-1806, 1806-1815, 1815-1831 i 1832-1862. Pomimo wszelkich ograniczeń szkolnictwo na terenie Mazowsza przedstawiało się imponująco. Na mapie oświatowej pierwszoplanową rolę odgrywał Płock, gdzie działało Gimnazjum Akademickie, potem Szkoła Departamentowa, a od 1815 Szkoła Wojewódzka Płocka. Drugim ważnym ośrodkiem był Pułtusk z 6-klasową Szkołą Księży Benedyktynów, a także Łowicz, gdzie funkcjonował Instytut Nauczycielski. Marian Chudzyński eksponuje szczególnie działalność Kajetana Morykoniego, który oddał nieocenione usługi płockiej oświacie. To z jego inicjatywy rozpoczęto prace mające na celu podniesienie poziomu kształcenia. On też zorganizował Towarzystwo Miłosierdzia i Towarzystwo Naukowe Płockie, a co szczególnie ważne – zainspirował do działania nie tylko nauczycieli, ale również uczniów. Wśród zasług Morykoniego autor wskazuje jeszcze ogromne zaangażowanie w badania o charakterze regionalnym, podkreśla, że *Szkoła Wojewódzka Płocka za czasów rektora Morykoniego starała się włączyć swoich uczniów do pracy*

naukowej i popularyzatorskiej. Po omówieniu procesu kształcenia w poszczególnych szkołach na terenie Mazowsza Marian Chudzyński analizuje postawy młodzieży, podkreślając jej aktywność na różnych płaszczyznach życia, ze szczególnym uwzględnieniem działalności patriotycznej i udziału w powstaniach, czego nie były w stanie powstrzymać surowe represje władz rosyjskich.

Uzupełnieniem rozdziału poświęconego szkolnictwu średniemu jest tekst Józefa Barańskiego dotyczący organizacji szkolnictwa elementarnego na Mazowszu. Autor skupił się na strukturze tego poziomu szkolnictwa w okresie zaboru pruskiego, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Zgromadzony materiał dokumentuje duże zróżnicowanie sieci szkół, najwięcej placówek funkcjonowało w guberni mazowieckiej, najmniej w augustowskiej, a oprócz szkół polskich rozwijała się oświata żydowska i ewangelicka. Dla rozwoju szkolnictwa ważną była ustawa szkolna autorstwa Józefa Korzeniowskiego (należąca do pakietu reform hrabiego Aleksandra Wielopolskiego) przywracająca system oświatowy z okresu Komisji Edukacji Narodowej.

Powstanie styczniowe w sposób zasadniczy zmieniło życie społeczeństwa polskiego. Aspekt polityczny tych przemian przeanalizował prof. Janusz Szczepański, omawiając szczegółowo rosyjski aparat władzy. Niezwykle cenne jest zestawienie gubernatorów zarządzających trzema guberniami (płocką, warszawską i augustowską w latach 1866-1915). Sposób funkcjonowania władz carskich wywarł wpływ na stan oświaty, co znalazło swoje odbicie w metodach rusyfikacji i nadzoru nad uczniami. Wbrew nasilającym się represjom społeczeństwo Mazowsza nie

zamierzało poddać się biernie. *W opinii zarówno rosyjskiej administracji Królestwa Polskiego, jak i władz centralnych w Petersburgu największym wrogiem Rosji był Kościół katolicki i polskie duchowieństwo, postrzegane jako bastion polskości.* Drugą grupą stawiającą silny opór polityce carskiej było ziemiaństwo, które prezentowało swoją patriotyczną postawę poprzez obchody rocznic narodowych, a dwory czyniąc ostoję polskości. Zróżnicowane były zapatrywania mieszkańców wsi, którzy z jednej strony prezentowali postawy wiernopoddańcze, a jednocześnie pielęgnowali pamięć o powstaniu. Największy potencjał w okazywaniu oporu wobec władzy carskiej tkwił w młodzieży, a rosnąca świadomość narodowa prowadziła do różnych zorganizowanych form buntu. Uczniowie obchodzili uroczyste zabronione przez władze święta narodowe, tworzyli kółka samokształceniowe, wydawali gazetki, przygotowywali spektakle. Kształtowanie poczucia świadomości narodowej byłoby niemożliwe bez licznych organizacji społeczno-kulturalnych, wśród których na plan pierwszy wybijała się Ochotnicza Straż Ogniowa.

Pomimo nasilających się represji aktywnie działały na Mazowszu partie polityczne. Największe wpływy miał ruch narodowo-demokratyczny, który opierał się na arystokracji, ziemiaństwie, drobnomieszczaństwie oraz inteligencji. W propagowanie haseł endecji angażowali się przedstawiciele różnych środowisk, obok znanych społeczników (Jan Harusewicz, Leon Rutkowski, Aleksander Maciesza), duchowieństwo (ks. Bronisław Marjański) oraz ziemiaństwo (Stanisław Chełchowski). Dość utrudnione było oddziaływanie na mazowieckiej wsi ugrupowań ludowych. Próbując wyjaśnić tę sytuację, Janusz

Szczepański przywołuje opinię Piotra Koczary, zdaniem którego stosunki na wsi najlepiej symbolizuje istnienie tam dwóch instytucji: karczmę – czynnika gangreny moralnej oraz zrusyfikowanej szkoły – czynnika wynaradawiającego wieś polską. Z czasem udało się jednak zmienić nieco poglądy chłopów, było to skutkiem oddziaływania oświaty, prasy oraz różnorodnych towarzystw. *Narastająca fala żądań narodowych i społecznych ze strony ludności wiejskiej Królestwa Polskiego, a zwłaszcza Mazowsza, skłoniła najaktywniejszych ówczesnych działaczy chłopskich do utworzenia organizacji politycznej.* W ten sposób prof. Szczepański wyjaśnia genezę Polskiego Związku Ludowego. Ważnym zjawiskiem było narodzenie się na Mazowszu na przełomie XIX i XX wieku zorganizowanego ruchu robotniczego, którego genezy można szukać w wybuchających z coraz większą siłą protestach przeciw warunkom pracy i wysokości płac. Wśród robotników mazowieckich miast popularne były PPS i SDKPiL. Odrębne partie tworzyła ludność żydowska. Właśnie pod koniec XIX wieku popularne stały się na Mazowszu idee syjonizmu.

Jak podkreśla prof. Janusz Szczepański *sytuacja polityczna w Królestwie Polskim u progu XX wieku sprzyjała kształtowaniu się świadomości narodowej Polaków, a narastające niezadowolone doprowadziło do wydarzeń 1905 roku, które były wyrazem walki o wyzwolenie narodowe.* Przejawy tej walki były bardzo różne, przede wszystkim nasiliły się wystąpienia z żądaniem przywrócenia polskiego charakteru urzędów i szkół (autor podaje tu wiele przykładów z różnych miejscowości Mazowsza), przybierały na sile strajki młodzieży szkolnej oraz bunt robotników w zakładach pracy i robotni-

ków rolnych. Wszystkie wystąpienia ludności polskiej powodowały tłumienie ich przez władze carskie, które – poza oddziałami wojskowymi – jako szczególnie argument wykorzystywały twierdzą modlińską i zegrzyńską. Okres 1905-1907 to narastająca aktywność partii politycznych widoczna w wielu miastach mazowieckich, którą prof. Szczepański omawia w tym miejscu bardzo szczegółowo, posiłkując się obszernym materiałem źródłowym.

Lata 1907-1909 nazwane okresem stołypinowskiej reakcji to czas z jednej strony nasilonych represji carskich, a z drugiej ogromnej aktywności różnych ugrupowań politycznych. Autor przytacza tu cały szereg przykładów, które dają wyobrażenie o zasięgu i rozmachu podejmowanych inicjatyw. *W latach 1908-1914, mimo zastosowania ostrych represji wobec mieszkańców Mazowsza, udział ich szczególnie aktywnych przedstawicieli w działalności organizacji politycznych, społeczno-kulturalnych i paramilitarnych służył silnemu pobudzeniu świadomości narodowej ogółu społeczeństwa. Ich działalność miała zaowocować w okresie I wojny światowej.*

Wydarzeń politycznych nie można rozpatrywać w oderwaniu od życia społecznego i gospodarczego, stąd obszerny rozdział „Społeczeństwo i gospodarka Mazowsza w latach 1865-1914” pióra prof. Adama Czesława Dobrońskiego. Autor analizuje podziały administracyjne Mazowsza w omawianym okresie, zwraca uwagę na zmiany w liczbie ludności, szczegółowo charakteryzuje gospodarke poszczególnych powiatów. I w tym rozdziale nie zabrakło tabel z materiałem statystycznym. Wnikliwej analizie poddana została sytuacja miast mazowieckich oraz rola

garnizonów carskich aktywnie uczestniczących w pacyfikowaniu wszelkich wystąpień przeciw władzy rosyjskiej.

Nie zabrakło też w treści recenzowanej książki innych tematów. Niezwykle wartościowe jest np. narysowanie stanu ochrony zdrowia. Autorka Marta Milewska zwraca uwagę na stan sanitarny mazowieckich miejscowości. Szukając przyczyn wybuchu licznych epidemii, wskazuje na warunki sanitarno-higieniczne, niski poziom uświadomienia ludności oraz niekorzystną sytuację ekonomiczną. Do zwalczania epidemii konieczna była rozwinięta sieć szpitali i przychodni, niestety, tego problemu nie udało się na Mazowszu rozwiązać.

Okres po upadku powstania styczniowego, mimo nasilonych represji, charakteryzował się rozwojem różnych form życia kulturalnego. Jak podkreśla Andrzej Stawarz, *istotne zmiany dokonały się w kulturze, która weszła – szczególnie już z początkiem XX wieku – w fazę modernizacji, polegającej zarówno na ograniczaniu roli tradycjonalizmu (głównie wiejskiego i małomiasteczkowego), jak i stopniowego upowszechniania się form swoście zinstytucjonalizowanych.* Na rozwój kultury znaczący wpływ wywarła rewolucja 1905 roku. Autor podaje szereg przykładów przemian zachodzących w muzyce, teatrze, wystawiennictwie i muzealnictwie. Podkreśla rolę bibliotek, klubów i stowarzyszeń. Elementem nieznanym na mapie kulturalnej były dworce, które dr Andrzej Stawarz określa mianem fenomenu, jak pisze niedocenianego przez badaczy. Równie ciekawym aspektem jest zasygnalizowanie rozwoju kultury w czasie wojny 1914-1918. Wbrew panującej rzeczywistości, w okresach zagrożenia dochodziło do konsolidacji

działań społecznych w obronie kultury, wyzwalały się nowe inicjatywy (głównie wśród ziemiaństwa, inteligencji, części mieszczaństwa), a życie kulturalne przybierało nowe formy.

W tak obszernym opracowaniu nie mogło zabraknąć omówienia roli Kościoła katolickiego. Podjął się tego znawca problematyki ks. prof. Michał Marian Grzybowski. Na tle zmian terytorialnych i ustrojowych omówił działalność instytucji kościelnych, postawy duchowieństwa, życie zakonów i parafii. W tekście przywołana została ogromna ilość nazwisk duchownych zaangażowanych w życie religijne Mazowsza. Szczególnie dobitnie podkreśla autor rolę duchowieństwa parafialnego, widząc w nim skuteczną obronę przed *zmasowanym atakiem zaborców na duszę Polaka-katolika*.

Na Mazowszu rozegrało się wiele wydarzeń I wojny światowej. Wszystkie działania militarne (operacja warszawsko-modlińska, łódzka 1914, przasnyska luty 1915, działania Grupy Armijnej „Gallwitz” lipiec – sierpień 1915, walki pod Przasnyszem, nad Narwią, o przedmościa w Różaniu i Pułtusku, obrona twierdzy Modlin sierpień 1915) szczegółowo omawia Jacek Szczepański. Jest to bardzo obszerne zaprezentowanie przebiegu wojny na ziemiach Mazowsza, będące swoistym kompendium wiedzy na temat wojny 1914-1918. Aspekt militarny wojny stanowi punkt wyjścia do analizy szerokiej problematyki okupacji niemieckiej na Mazowszu dokonanej również przez Jacka Szczepańskiego. Autor omówił organizację struktur wojskowych, wartościowe informacje dotyczące m.in. rozlokowania batalionów zaprezentował w tabelach, wskazał różne przejawy polityki okupanta oraz przeciwdziałanie polskich ugrupowań

politycznych. Jego zdaniem istotny wpływ na życie ludności Mazowsza wywarł Akt 5 Listopada, który spowodował przede wszystkim większą aktywność społeczną. Dla znawcy tematyki wojskowej ogromnie ważne jest przedstawienie losów legionistów oraz członków Polskiej Organizacji Wojskowej. Autor zwraca uwagę na ekonomiczne aspekty okupacji niemieckiej na Mazowszu, sygnalizując straty wojenne i zniszczenia, rekwizycje oraz represje, ale wskazuje też – niewątpliwie mniej znane – elementy pozytywne: opracowanie planów przestrzennych miast, nadanie niektórym miejscowościom praw miejskich, elektryfikację mazowieckich miast.

Omawiany tom obejmuje dzieje Mazowsza do roku 1918, stąd rozdział – napisany przez prof. Janusza Szczepańskiego – prezentujący postawy społeczeństwa wobec wydarzeń I wojny, która rozbudziła nadzieje na odzyskanie niepodległości. Ludność Mazowsza stała początkowo po stronie Rosji, podkreślając, że *tu mamy ciemniźcyziela, ale po tamtej stronie jest ciemniźcyzieli gorszy i wróg*. Wkroczeniu Niemców towarzyszyły poważne obawy. Z czasem wśród ludności Mazowsza widoczne było poparcie dla działań Piłsudskiego oraz Legionów, przykładem może być postawa młodzieży płockiej (a wśród niej Władysława Broniewskiego, którego warto przypominać jako poetę legionowego na przekór utrwalonej powszechnie opinii o jego rewolucyjnej twórczości). Ciekawe są rozważania na temat zmieniającego się stosunku ludności do legionistów i rodzenia się postaw patriotycznych. Nie można też pominąć wkładu POW w rozbrajanie oddziałów niemieckich i wyzwalamie Mazowsza.

Ostatni rozdział napisany przez Ryszarda Małowieckiego poświęcony

został architekturze i sztuce. Na obraz mazowieckiej sztuki wpływ wywarły ogromne straty spowodowane działaniami wojennymi. Autor podkreślił dynamikę zmian zachodzących w tej sferze, wskazał zróżnicowanie stylów, od klasycyzmu, poprzez neogotyki, neorenesans włoski i francuski, neobarok, eklektyzm, aż po styl narodowy. Rozdział można uznać niemal za przewodnik po mało znanych, a ciekawych obiektach na Mazowszu. Warto tu też wspomnieć o architekturze koszar, która wywarła wpływ na wizerunek wielu mazowieckich miast. Nowe nurty dały o sobie znać także w malarstwie, gdzie obok malarzy „starej daty” pojawili się młodzi artyści. Ryszard Małowiecki wskazuje na rolę wędrownych artystów oraz twórców lokalnych uwzględniających w swoich dziełach elementy kultury ludowej. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że w omawianym okresie zaczęto zajmować się ochroną zabytków.

Walory recenzowanej publikacji są bezsporne. Elementem najważniejszym jest fachowość autorów, których nazwiska gwarantują opracowanie najwyższej klasy. Na podkreślenie zasługuje szata graficzna. Tom III, podobnie jak poprzednie, został bardzo starannie wydany. W tekście znalazło się szereg wartościowych, często nie-

znanych fotografii ze zbiorów muzeów mazowieckich. Niezwykle pomocne przy korzystaniu z opracowania są indeksy: nazwisk oraz miejscowości i nazw geograficznych. Opracowanie jest opatrzone ogromną ilością przypisów, szkoda tylko, że wykorzystane źródła i literatura przedmiotu nie zostały zebrane w kompleksowej bibliografii.

Wydanie akurat teraz kolejnego tomu *Dziejów Mazowsza* jest szczególnie istotne w aspekcie obchodów 150. rocznicy wybuchu powstania styczniowego w roku 2013 oraz stulecia I wojny światowej (2014), której wydarzenia i rangę (także w wymiarze regionalnym) należy popularyzować w społeczeństwie. Wypada podkreślić z satysfakcją, że Mazowsze to region, który nie tylko odegrał istotną rolę w historii państwa i narodu, ale jeszcze ma szczęście, bo doczekał się tak ambitnych syntez jak właśnie omawiana publikacja.

Jolanta Załączny

Dzieje Mazowsza lata 1795-1918, tom III, praca zbiorowa pod redakcją Janusza Szczepańskiego, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2012, ss. 902.